

19 чылдың август
19-дү үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 55
(18788)

2016 чылдың
май 19
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электронпуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ТАР-НЫҢ 95 ЧЫЛЫНГА

СУГ-БАЖЫ — ТӨӨГҮЛҮГ ЧЕР

Тываның Араттың Революстуг Намының Төп Комитетининг Политбюрозунуң доктаалы-биле
19 чылдың май 13-те үндезилеттинип тургустунган республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал
музейининг Кочетово суурда салбырының эргелекчизи Владимир Сергеевич Оюн Кызылдан келген
аалчыларына музейининг солун экспонаттарын таныштырып турары.

Тыва Арат Республиканың тур-
гунганындан бээр 95 чыл болур
бо чылдың август айда бистиң
убликага калбаа-биле демдег-
эртирер. Ынчангаш аңаа бе-
лаажылдары Таңды кожуунуң
ларында, школаларында, ал-
организация коллективтеринде
ай берген.

Оң тодаргай херечизин ол төөгүлүг
ушкунуң болган чери Суг-Бажы
туң чижээнден ап болур. Олар
ин неделяда суурунга «Баглааш»
рлалын организастааш, улуг ка-
рьда ол байырлалга чедир каш
артканын дедир санап, бир хун
рге-ле, бир калбак саазынны ора

тырттып тургаш, Тыва чоннуң төөгүлүг
байырлалына чедир каш хонук артка-
нын сагындырып, байырлалдың болур
хүнүн санап эгелзэннер.

Шынап-ла, 1921 чылдың августун
13-16 хуннеринде Суг-Бажына
төөгүлүг Тургузукчу Улуг Хурал болуп
эрткеш, Тываның төөгүзүндө бир-ле
дугаар тускай күрүне – Таңды Тыва
Улус деп кымга-даа хамаарышпас
күрүнени тургузуп, ооң бир дугаар
Конституциясын хүлээп алган.

Ол төөгүлүг черни мөңгөжидер со-
рулга-биле Кочетово суурга Тываның
Алдан-Маадыр аттыг национал му-
зейининг төөгү-мемориал угланыш-
кынның салбырын 1969 чылда ажит-

кан. Амгы үеде музейининг туруп турар
бажынынга 1921 чылда тыва араттар,
ноянвар хуралдааш, кымга-даа хама-
рышпас бот-догуннаан Тыва күрүнени
тургусканнар.

Бо хуннерде ук музейининг ажил-
дакчылары чай чок, республиканың
аңгы-аңгы булуңнарындан, чурттуң,
делегейинг өске-даа черлеринден
кээп эгелээр аян-чорукчуларны, шко-
лачыларны хүлээп алыры-биле бе-
леткел ажилдарын чорудуп турарлар.
Дүүн олар делегейининг музейлер
хүнүнүн байырлалын база демдег-
лзэннер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының
ажыл-херээ

ПРЕЗИДЕНТ ТУДУГ АЙТЫРЫЫНГА ДОКТААГАН

Бо чылдың май 17-де Москвага бол-
ган Күрүне чөвүлелининг хуралына тудуг
комплексин сайзырадырының болгаш
хоорай тудуушкунунунг ажил-чорудулгазын
сайзыраңгайжыдарының айтырыгларын
чугаалашкан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аңаа
киришкеш, ол айтырыгның бистиң регионга улуг
ужур-дузалыгын демдеглзэн. «Тудуг адырынга
РФ-тинг Президентизи В.В. Путин ында өртек
доктаадып тургузарының айтырыгын чугула деп
санаан. Объектилерни төлевилээрининг болгаш
тударының чарыгдалдарына шыңгыы негелде-
лер турар ужурлуг дээрзин ол айткан.

Бистиң ырак-узак Тывавыска тудуг материал-
дарын киир сөөртүп турарының ужун, тудугнуң
өртээ улгадып турар, ол нарын айтырыг. В.В.
Путинниң ыяап күүседир ужурлуг тудуг нор-
маларын хоойлу езугаар доктаадып тургузар
херек дзэн негелдезин бүрүнү-биле деткип тур
мен — деп, Күрүне чөвүлелининг хуралының
түннелдеринге хамаарыштыр Шолбан Кара-оол
бодунуң блогунга бижзэн. — Бистиң Тывада кам-
налгалыг болуру-биле туттунган объектилерниң
күрүне экспертиказының чогулмалыг деп түңнел
үндүргөн болгаш республика девискээринге хей
удаа ажылаттынып келген төлевилел-смета
документациясын дагын ажыглаары чурум апар-
ган. Төлевилел-смета документациясын катап
ажыглаарга, чаа документ ажылдап кылырынга
көөрде, 75 хуу чиик өртектиг болур».

Тыва Республиканың девискээринге хей
удаа күүсеттинген, катап ажыглаар кылдыр
көрдүнгөн социал хевирниң 7 төлевилелин
даңзыда кииргенин демдеглзэл, ол дээрге: 275
өөреникчиге көрдүнгөн ниити-билиг школазы;
825 өөреникчининг ниити-билиг школазы; 280
оруннуг уруглар сады; 120 квартиралыг чурттал-
га бажыны; бир элчегде 43 кижиге хүлээп алыр
спорт төвү; кожуунуң 250 кижиге олурар Культура
бажыны; ийи квартиралыг чуртталга бажыны.

«Социал объектилерни болгаш чуртталга
шөлдерин тударынга катап ажыглаар телеви-
лелдерниң даңзыгын бадылап турар бис. Ын-
дыг чорукту хоойлужудулга-биле быжыглаары
— РФ-тинг регионнарының эрге-ажыктарына
чүүлдешкек» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол санап турар.

Президент Владимир Путин ол хуралга амгы
үеде күштүг болуп турар смета-норма баазазы
эргижирилзэн, тудуг ажылында чарыгдалдар ду-
гайында тодаргай, барымдаалыг болгаш шын
медээлер чок дээрзин айткан. Ындыг байдал
сан-түңнү даап салып алыр органы тургузуп
турар. Ооң уламындан ол чарыгдалдарны
контрольдаары болдунмайн турар дээрзин ол
демдеглзэн.

«Тударынга белең объектилерге чаа-чаа не-
гелделер тургузар чорукту болдурбазы чугула—
деп, чурттуң Президентизи айткан. — Ындыг
негелделерни ОБЯ, Росхергелпелхайгаарал азы
өртке удур албаннар болгаш өске-даа черлер
тургузуп турар. Олар боттарының дүрүмнерин
Тудуг яамызы-биле дугурушпайн чогаадып алыр,
ооң түңнелинде инвесторлар, тудугчулар таа-
рымча чок байдалга таваржыр. Ооң уламындан
келир үениң тудугларының төлевилелдерин эде
кылыр, немелде акша-хөрөңги, үе-шак үндүрер
апар. Ындыг байдалды эдер херек».

gov.tuva.ru

Чайгы дыштанылга

ЧЭЭРБИ АЖЫГ
МУҢ ШКОЛАЧЫ
ДЫШТАНЫР

Школачыларның чайгы дыштанылгасы чоокшулаан. Бо үеде ада-иелерни хөй-ле айтырыглар дүвүредип эгелээр болгай. Ынчангаш ада-иелерни сонугадып турар айтырыгларга ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнадыан парладыыс.

2016 чылда республиканың девискээринге 213 кадыкшылга албан черлеринге 20540 уруг дыштаныры көрдүнгөн. Ооң иштинде хоорайдан дашкаар 16 база 180 хүндүскү лагерьлерге 15432 школачы дыштаныр. ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелиниң шугуму-биле 3 дыштанылга, ажил-ишчи болгаш 14 майгын лагерьлеринге 928 уруг дыштаныр.

Шкопалар чанында хүндүскү лагерьлерниң путевказының ортумак өртээ 2662 рубль. Ада-иелер чүгле билдиришкен бижээш, дыштанып чорудар уруунуң эмчи шинчилгезин эрткен деп шынзылгасын дужаар.

Хоорайдан дашкаар лагерьлерниң ортумак өртээ 10630 рубль. Тываның иштинге база республикадан дашкаар лагерьлерге дыштаныр путевка садып алган ада-иелерге путевканың ортумак өртээниң 50 хуузу эгидип бээр. Ол компенсацияны төледип алырда, ада-иелер чурттап турар чериниң аайы-биле өөредилге эргелелинге 2016 чылдың июль 1-ге чедир билдиришкен кириер (ада-иезиниң кайы-бирээзиниң паспорту, уругнуң херечилел документизи, садып алган путевказының талону).

2016 чылда РФ-тиң Өөредилге яамызы Тывага 334 путевканы аңгылап берген, ооң иштинде Симферополь хоорайның «Артекче» — 59, Владивостоктуң «Океанче» — 235, Туапсе хоорайның «Орленок» лагеринче — 20, Анапаның «Сменаже» — 20. Бүдүн чыл дургузунда бо путевкаларны муниципалдыг өөредилге черлери хуваар.

Бүгү-российжи, федералдыг база делегейниң уруглар төптөрүнче Тыва Республикадан уругларны болгаш элээдилерни дыштандырып чорударда, муниципалдыг өөредилге албан черлеринге конкурс езугаар шиллени чорудар. Путевкаларны чүгле өөредилгезинге, спортка чедишкеннерлиг база хөй-ниити ажилдарына идеккейлиг уругларга тыпсыр. Уругнуң чедишкеннерин шынзыткан портфолиону конкурска кириштерери-биле өөредилгениң удуртулга албан черлеринче дужаар. Портфолиого уругнуң дугайында дыңнадыг, класзы, школазы, бажыңның адреси, харылзажыр телефоннары, школазындан характеристика, өөредилге табелинден ушта бижидилге, хүндүлел бижиктериниң, дипломнарының, сертификаттарының хоолгалары турар.

Бистиң корр.

ЧАСКЫ ХҮН – БҮДҮН ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР

Чадаана хоорайга «Тыва Республиканың көдээде өг-бүлелеринде дузалал ажил-агыйының сайзыралы» деп темага Республиканың иелериниң ийиги улуг чыыжы болган. Аңаа Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары, барыын, чөөн кожууннарның социал ажилдакчылары болгаш суурларның ажил-ишчи чону киришкен.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Доржу Дамба-Доржуевич Монгуш хуралды ажыдып, чыыштың киржикчилерин таныштырган соонда, Тыва Республиканың Дээди Хуралының даргазының оралакчызы Ирина Петровна Самойленко сөс алган:

— Тыва Республиканың иелериниң II чыыжының кол сорулгазы — республиканың хөй ажы-төлдүг болгаш уруглар азырап алган өг-бүлелерде ажы-төлдү, бажыңның дузалал ажилдарына өөредир. Өг-бүлениң тодуг чурттаарының бир үндезини — дузалал ажилдар болгай.

Чурттуң кризистиг берге үелеринде өг-бүлелерниң ажы-төлүн азыраарының бир аргазы — кижилерниң ажил-ишчи кежээ чоруунда. Ниитилелдин болгаш экономиканың бирги одуруунда дузалал ажил-агыйлыг өг-бүлелер хамааржыр. Кижиниң ажил-ишчи сонугалы — бажың ажылындан эгелээр. Ылаңгыя чаа өзүп орар назы четпээн ажы-төлдөривистиң ажилга сонугалы — чем кылыр, идик-хеп чуур, мал-маган кадарар, ногаа тарыыр дээн чижектиг ажилдардан эгелээр. Бир эвес өг-бүлө кежигүннериниң ажилдаан акшазы өг-бүлө хандырылгасына чедишпейн турар болза, ол берге байдалды шиитпирлээриниң бир аргазы — боттарының дузалал ажил-агыйын тургузуп алыры (ногаа тарыыр, мал азыраар, кат-чимис чыыр).

Бо талазы-биле Тыва Республика «Социал картофель», «Инек — чемгерикчи малым» болгаш «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп тускай сорулгалыг төлевилелдерни чорудуп турар. Ооң ачы-дузасын республиканың чурттакчы чону билип, боттарының дузалал ажил-агыйын тургузуп, төлевилелдерни боттандырып эгелээн — деп, ол чугаалаан.

Чадаана хоорайның М-Х. Монгуш аттыг Культура бажыңының уран-талантылыг артистери чыыштың киржикчилеринге хөгжүмнүг байыр чедирери-биле «Өг-бүлениң кежик чолу», «Авам, ачам авыралы» деп ырыларын бараалгатты.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары Алдын-кыс Конгар биле Маргарита Чүльдүм ие кижиниң ыдыктыг сагылгаларын орус, тыва дылдарга чугаалаан.

— Бис, Тываның иелери, өг-бүлени быжыглап тургузар болгаш кадагалаар, ажы-төлдү өстүрүп кижизидер талазы-биле бодувустуң ыдыктыг хүлээлгевисти медресеп билбишаан, чүгле ада болгаш иениң ийи бодунуң эп-чөптүү-биле, ниитилелдин оларга дагзып кааны чугула хүлээлгени күүседип шыдаар дээрзин бүзүрелди-биле бадыткавышаан, өгбелеривистиң мерген угаанныг

ДХ-ниң депутаты А.Т.Конгар ажил-ишчи өг-бүлө Анай-Хаак, Андрей Сарыгларлар-биле.

езу-чаңчылдарына даян-мышаан, Тываның иелериниң ыдыктыг сагылгаларының төлевилели кожууннарның болгаш суурларның иелериниң шуулганына деткимчени алганын барымдаалавышаан, ыдыктыг чагыгларны күүседире-биле, авазындан уруунга, улуг назылыглардан бичии назылыгларга дамчыдары-биле хүлээп ап турбис — дээш, ие кижиниң ыдыктыг тос сагылгаларын номчуду.

Кожууннарның көдээ суурларының өг-бүлелериниң дузалал ажил-агыйлары кандыг байдалда чоруп турарын таныштырары-биле барыын, чөөн кожууннарның төлээлекчилери дыңнадылар кылган.

Чөөн-Хемчик кожууннуң социал политика талазы-биле даргазының оралакчызы Б.А. Ондар:

— Кожуунда картофельди Чыраа-Бажы, Хөндергей, Чыргакы, Теве-Хая суурларда хөй тарып, а ногаа аймаандан бедик дүжүттү Теве-Хая, Бажың-Алаак сумулары ап турар. 2015 чылда Теве-Хая суурдан Ахмет Таар-оолович Ооржак картофель дүжүдүн экижидеринге херек трактор садып алыры-биле, 1 млн. рубль күрүнө деткимчезин алган. Ол чылдың-на 4 га черге 1,5 тонна картофель үрезинин тарааш, 20-25 тонна чедир дүжүттү ап, кожууннуң өөредилге черлерин, өг-бүлелерге социал дуза чедирер төптү картофель-биле хандырып турар.

Бай-Тайга кожууннуң Херээженнер Чөвүлелиниң даргазы С.М. Уртунай, кожууннуң көдээ суурларында ногаа болгаш мал азыраарының ажилдарында херээжен чоннуң киржилгезиниң ниити байдалдарын таныштырган. Оларның аразындан «Бай-Тал» унитарлыг бүдүрүлгени хөй чылдар ишти бедик деңгелде удуртуп чоруур Кызыл-Кат Николаевна Кочал-оолду, Кызыл-Даг суурда арылар азырап турар өг-бүлени, Шуй суурнуң чурттакчы чонунуң хөй кезии боттарының бажыңнарында хлеб быжырып турар, Кара-Хөл сумузуңуң өг-бүлелери балык ажил-агыйы-биле сырый харылзаалыг дээрзин онзагайлады. Кожууннуң чону хөй кезинде мал ажылын кылып чоруур-даа болза, чон хууда шөлдөринде огород тарып, ногаа аймаан чылдың-на идеккейлиг тарып турар. 2008 чылдан тура кожууннуң өг-бүлелериниң аразында «Огородтуң дүжүдү — чоннуң кадыкшылы» деп мөөрей чылдың-на болуп турарын демдеглээн.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң социал политика талазы-биле

даргазының оралакчызы А.М. Ооржак:

— Мөңгүн-Тайга кожууннуң суурларының чурттакчы чону хөй кезинде улуг малдар (сарлык, инек, аът) азырап турар. Сарлыктың чүгле сүдүн, эъдин, дүгүн ажыглаарындан аңгыда, кожууннуң болгаш республиканың наадым байырлалдарында мунуп база ажыглаар. Кожуунда чылдың-на эртип турар «Маадырлыг малчын эр», «Маадырлыг малчын ие», «Алдын инчеек» деп мөөрейлерни база бо чылын Шагаа байырларында «Тыва хевим чоргааралым» деп мөөрейге суурларның өг-бүлелери идеккейлии-биле киржип турар. Оларны удуртуп чорударына улуг деткимчени Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары У.Б. Монгуш биле М.М. Чүльдүм чаңгыс эвес катап алган бис.

Кожуунда эрес-кежээ аныяк өг-бүлелерге Экер, Аржаана Самбыр-оолдарны, Юлия, Артыш Маскаларны, ол ышкаш хоочуннар Гавриил Иргитович, Людмила Доржуевна Буяндыларны хамаарыштырып болур. Самбыр-оолдар өг-бүлөзи турум ажил-агыйы чок-даа бол-

Чыыштың киржикчилери.

за, боттарының кызымаккай, ажилгыр-кежээзи-биле хууда мал-маганны түдүп, ооң продуктузу-биле өг-бүлөзүн азырап чоруур деп илеткеди.

Барыын-Хемчик кожууннуң чурттакчы чону огород тарырына идеккейжи. 2015 чылда хөй ажы-төлдүг болгаш чедиммес өг-бүлелерге картофель болгаш ногаа аймааның үрезинин садары-биле кожуун 125 муң рубльди үндүргөн. Картофель тарып алырынга 105 өг-бүлө дузаламчы алган. Олар 7 тонна үрезинден 26 тонна картофель дүжүдүн ажааган — деп, Барыын-Хемчик кожууннуң социал политика талазы-биле даргазының оралакчызы А.М. Ооржак демдегледі.

Сүт-Хөл кожууннуң социал айтырыглар талазы-би-

ле даргазының оралакчы С.А. Соскут: «2015 чылдыңзын Сүт-Хөл кожуунга «Соц картофель» деп төлевилел боттандыраары-биле хөй а төлдүг болгаш берге байда 119 өг-бүлө киришкен база өг-бүлелерни картофель болногаа аймааның үрезини-би хандырган. Ол-ла чылдың кү төлевилелдин киржикчили 15947 кг картофельди ажаап, «Алдын күс» деп ярмарки киришкеш, хүндүлел бижтерге төлөтпиг болганнар. Ындыг күрүнө деткимчелер суурларның хөй ажы-төл, өг-бүлелериниң часкы огу ажилдарын эгелеп алыры улуг деткимче болур.

Амгы үеде кожуунда деткиче ажилдары чоруп эгелээн, кожуун чагыргазы хөй ажы-төл чединмес 120 өг-бүлелерге ногаа аймааның үрезиннерин үлэ. Шак мындыг өг-бүлө ажилда бөдүүн ажил чок чурттакчы чону ажилче хаара тударының кол аргазы болур».

Өвүр кожууннуң социал политика талазы-биле даргазының оралакчызы А.Д. Хирб:

— Күрүнениң тускай деткимчелеринден аңгы, Өвүр кожуун чагыргазы чедимес өг-бүлелер аразында «Хөй кижиге кыш — инектиг кижиге тодуг» деп тускай төлевилел боттандырып турар. Амгы үеде «Чалааты», «Торгалыг», «Адаган» унитарлыг бүдүрүлгелер 10-10 баш өшкү-хойну база баш инек малды алган. Төлевилелге киржир улусту даңгызы тургустунган.

Оон аңгыда кожууннуң Херээженнер Чөвүлели өг-бүлел аразында тускай «Херээж кижиге — суурнуң ээзи», «Часкы хүн — чылды чемгерер» д мөөрейлер эрттирген. Бо чылын база кожууннуң 70 чылда юбилейин таварыштыр «Чечтелген арбан», «Эң-не терги

херим ишти», «Тергиин өг-бүлө коданы» деп мөөрейлер чоруттатынган.

Ак-Довурак хоорайның социал политика талазы-биле даргазының оралакчызы Байлак Тимуровна биле ногаа аймаан тарып турар хуу сагылгыч Чечекей Бидин-ооловна солун ажил-агыйы-биле киржикчилериниң сонугалыг оттурду.

Эки ажил-агыйы болгаш ажы-төлүн эки кижилер кылды өстүрүп чоруур дээш, 21 эрес-кежээ өг-бүлелерге хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг лектерни Ирина Самойленко болгаш өске-даа депутаттары тывыскаан.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ
Авторнуң тырттыраа чуруктары

ТЫВА ЭРТЕМНИН «ХАРААЧЫГАЙЫ»

Баштайгы тыва
эртемден С.Б. Ооржак.

Май 11-де Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институтунуң (ТГТШИ-ниң) хурадар залына баштайгы тыва эртемденнериниң бирээзи, «буржуаз-националист», «чоннуң кызыны» деп нүгүлдеткеш, «ахстанның Чес-каска» (Джез-кан) уургайына мөчээн азын дыл, литература бол-төөгүнүн эртем-шинчилел институтунуң (ол үеде) төөгү торунун эртем ажилдакчы Самбуу Буян-оол оглу Ооржактың 100 харлаан оюн-тураскааткан сактышкын үн эрттирген. Ужуражыл-эртемденниң салгалдары эртем ажилдакчылары тышкынны кылганнар.

ТГТШИ-ниң эртем архивиниң елекчизи Василий Савырович Чак С.Б. Ооржактың допчу-дарын чылганнарга таныш-ып илеткээн. Самбуу Буян-оол оглу 1916-дың март 30-де Барыын-чик кожуунун Эрги-Бар-сумузунуң Ак-Хем деп малчын арат Буян-оол ынчак оглу Ооржак биле Дакпай-оол уруу Хомушкының өг-бүлезиниң дун оглу төрүттүнген. Ол 12 кады эртемденниң эң улуу.

Эртемденден-не эртем-би-е сундулуг оол Эрги-Барлык сумунуң девискээринге турган аа-Шыраавылактың Шар-Орук хүрээзинге эрги моол, бижиктерни, моол, төвүт дарны бергедээшкн чок тээдип ап турган. Ооң соон-айлаг школазынга база бот-дилге-биле латин үжүктүг тыва бижик чогааттына бер-е, ону дораан-на өөренип-н.

Эрги-Барлыктың чону 15 хар-Самбууну 1931 чылда суму-етарына, 1 чыл эрткенде-даргазынга соңгуп алганнар. 1935 чылда ол Москваның Чук улунуң коммунисттер-ерситединче (КУТВ-че)

өөренип чорупкан. Ону доо-зупканда, мергежилдиг, мөзү-шыннарлыг анык кижини Кы-зылга «Аревз шыны» солунуң харысалгалыг секретарына соңгаан. 1939 чылда ТАР-ның Революстуг Намының Төп ко-митеди Самбуу Ооржакты катап Москваже КУТВ-че очулдурукчу башкы кылдыр ажилдадып чо-руткан. Ол аңаа ажилдавышаан, ук-институттуң аспирантуразын-че конкурс езугаар кирип алгаш, «Капиталистиг эвес орук-биле ТАР-ны хөгжүдеринге ТАР-ның ролу» деп диссертация ажилын бижээш, эртем чада-зын камгалаарына белеткенип турган.

Самбуу Ооржак 1944 чыл-да Тывазынче чанып келгеш, баштай СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң лек-торлар бөлүүнге, ооң соонда Тываның дыл, литература бол-гаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга эртем ажилдакчы-зы болуп ажилдап турда, Совет чазакка удур суртаал нептерет-кен партия ажилдакчыларына (Тока, Куварин, Моломдай, онза сектор эргелекчизи Карцевке) удурланып, кыжанып, кедегей националисчи хөөннү илередип турган, ок-чепсектиг «чоннуң дайзыны», «аңгының бүтпес идегеди» деп нүгүлдээш, 1947 чылда ону тудуп хоругдаан. Күрүнениң айыыл чок чериниң ажилдакчылары ооң бажыңын үжеп-чиндээш, оон ок-бижек-даа, боо-чепсек-даа тыппаан-нар. Ооң бажыңына 53 дугаар-лыг аревз кежигүнүнүн биледи, чуруктарлыг фотоальбом, «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадыр-лыг күш-ажылы дээш» деп ме-даль, ук медальдың 0369666 дугаарлыг шынзылгазы, хөй номнар, ТАРН-ның программасы, Москваның КУТВ-ту дооскан диплому, эртем кандидады чаданы камгалап алган дугайында проф-фессор П.И. Фесенконуң ат сал-ганы шынзылгазы, 148 арында парлаан диссертациядан өске чүү-даа чок болган.

Самбуунуң кыска назынының иштинде кылып келген эртем ажилын Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң майору Меерович дээрзи ол черниң складында суккан деп шынзылга бижип каан болган.

2005 чылдың октябрь 10-да Тыва Республиканың Проку-ратуразының № 13/49-88 дугаарлыг К.К. Сарыг-Донгакка чорутканы харыы бижинде харааданчыг мындыг медээ бар: «СССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук яамызының (МГБ) Тыва автономнуг область эргелелиниң

складына кадагалаары-биле 1948 чылда дужааттыг би-жимелдер (диссертация) болгаш өске-даа документиер, шыгжап кадагалаар хуусаазы эрткенин барымдаалап узуткаттыгган ужун, ук бижимелдерниң салым-хуузу моонундай тодараттынмас болуп тур...».

Ооржак Самбууну Кү-рүнениң айыыл чок чериниң Тыва автономнуг область эр-гелелиниң начальниги полковник Петров баш-таан орус омактыг офи-церлер — подполковник Васильев, майор Меер-ович, Волков, Еськов, Кривошеев, партияның Тыва обкомунуң онза сек-тор эргелекчизи Карцев, ТАО прокурорунуң ду-залакчызы Байрол деп фамилиялыг орус омак-тыг херээжен база пар-тия обкомунуң инструктору Артем Борбак-оол оларның киржилге-биле үш ай ажыг үеде хилин-чектеп, чүгле дүнелерде байысаап, меге өчүктерни чогааткаш, дорамчылап, моорадыр эттеп, сол, адып, боолап өлүрер деп кыжанып тургаш, ооң холун туткаш адын салдыртып, 1948 чылдың март 2-де баш удур белеткеп каан «меге өчүктерге» үндезилээн суд шийтпери-биле Самбууну 25 чыл хосталгазын казып, шыңгы чурумнуг хоругдал лагерьлерге херээн эрттирер кылдыр шийт-кеш, шөлүпкөн.

Ооржак Самбуу суд соон-да, 1947 чылдың март 10-да, РСФСР-ниң Дээди Судунга кас-сациялыг билдиришкн (6 ама-саазынга) бижээн. Ында мын-дыг одуруглар бар: «Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң ажилдакчылары Петров, Криво-шеев, прокурорнуң дузалакчызы Байрол мени үш ай хиреде хилинчектевишаан, чугаалаваан, кылбаан чүүлдеримни кылган деп албадал-биле адым салдыр-тып турдулар...», «Судка херечи-лер Борбак-оол, Түгер, Вилижа-нин... мээң дүжүмге-даа кирип чорбаан чүүлдерни хөөдүп, мегелеп, немеп өчээннер-дир. Ол шуут нүгүл-дүр...».

РСФСР-ниң Дээди Судунуң кеземче херектериниң талазы-биле коллегиязы Тываның об-ласть Судунуң шийткелин 1948 чылдың май 11-де доктаалы-биле хевээр арттырган...

Ооржак Самбуу Москвага өөренип тургаш, 1939 чылда партия кежигүнүнге кирген, а Тывага чедип кээрге, ону Тока биле сес каржыпкан дээш, ынчан партия обкомунуң инструктору

турган Артем Борбак-оолдун саналы-биле 1946 чылдың май 10-да партиядан үндүргени, Самбуунуң буттарының адаанга «уургайны» шагда-ла казып, бе-леткеп эгелээниниң бир барым-даазы ол деп саназа, чазыг эвес. Ону 25 чыл иштинде шыңгы корум-чурумнуг күш-ажыл ла-геринге херээн эрттирери-би-ле шийдип чорудупкан. Соңгу чүктүң кадыг-берге ажилдарлыг

Эртемденниң оглу
К.К. Сарыг-Донгак.

шахталарынче чорудуптарга, өкпезиниң аары улам ханы-лааш, ооң соонда Казахстаның Караганда чоогунда Ches казар рудникке ажилдап кээп тургаш мөчээн. Ынчан ооң хары чаа-ла 33 турган.

Самбуу Ооржактың өгбеле-рин база салгалдарын В.С. Сал-чак чуруктарын көргүспүшаан таныштырган.

Самбуу Ооржактың улуг өгбези Сойлуккай (кырган-ачазының ачазы) кайгамчык чечен-мерген сөстүг, улуг тоолчу кижиге чораан. Чавынчак, Чапаа-жык, Сенди-Кара деп үш оолдуг. Оолдары бичии турда-ла, олар-ны тоолдап өөредип, кандыг аянныг тоолдаарын айтып берип чораан. Сойлуккай Чапаажык биле Сенди-Караны эдиртип алгаш, аалдарже чаладып, тоол ыдып, солун төөгүлөр чугаалап чоруп каар турган.

Сойлуккайның улуг оглу Ча-вынчак (Самбуу Ооржактың кы-рган-ачазы) дунмаларындан бир янзы сонуургалдыг, холу-биле тудуп кылыр «кара» ажылга кон-чуг сундулуг, олут орбас, үргүлчү иженген, септенген чоруур. Ооң ындыг ажилгыр кежээзин көргөш, Барлыктың кожайларының би-рээзи чараш кызы Өзек-биле өглөп алган. Олар дун оглун Буян-оол (Самбуу Ооржактың ачазы) деп адап алганнар. Ол адазының ажил-ишчизин дө-зээн. Ону Шара-Хөө, Чанчы-Хөө халышкылары-биле демнежип алгаш, Эрги-Барлыктың Оорга, Ыйгылак деп черлериниң хара-ганын сөкпүшаан, дажын аштап, арык үндүрүп, суггарып, аътта-рын андазыннааш, чардыргаш, тараа тарып, тайгаларына ма-лын одарладып, аңнап-меңнеп амыдырап чорааннар. Хомду дайынынга будунче балыглат-са-даа, эрес-дидим киришкени дээш, чиңзелиг бөрт база сарыг аскыр-биле шаңнаткан. Оон кел-геш, Эрги-Барлык сумузунуң 9 дугаар арбанының даргазынга томуйлаткан. Ийи чыл болгаш сумузунуң чаңгызы апарган. Тура-соруу быжыг, чону-биле эп-тиг-найыралдыг, он-он чылдарда солуттунмас даргазы чораан. Барлык унунуң кожайы Хомушкы

Дакпай-оолдун азыранды уруу, чоон кара чаштыг кончуг чараш кызы Тас-биле өг-бүле туткан. Оларның дун оглунга Аңзат кешпи өгбези Самбуу деп ат адап берген.

Самбуунуң кады төрзэн дунмалары: Мундушкай, Бар-балдай, Оолак, Довунчук, Окан-оол, Экен-оол, Бичиң, Болат.

Ооржактар оглу Самбуу биле Сааялар кызы Өнермаа оларның чаңгыс оглу Ким-оол кырган ада-иезиниң аалына төрүттүнген соонда, ачазы Самбуунуң кыс дунмазы Мундушкай биле күдээзи Көк-оол Сарыг-Донгак олар улуг оглу кылдыр ботта-рынга бүрүткедип даңзылаткаш, иштинден аштатпайн, экинден элетпейн, төлөптүг кижиге кылдыр өстүрүп каан.

Эртемденниң чаңгыс оглу Ким-оол Көк-оолович Сарыг-Донгак амгы үеде 78 хар на-зылыг, физика-математика башкызы мергежилдиг, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы. Өөнүң ишти Любовь Бодаган-овна-биле Шолбан, Эзир-оол, Экер-оол деп оолдарлыг, Айлаң деп кыстыг болганнар. 7 ачы-ларлыг (уругларының уруглары), 5 чичилерлиг (уругларының уругларының уруглары).

Ужуражылгага келген хоочун башкы Ким-оол Көк-оолович Сарыг-Донгак, ооң оглу адазының изин иззэн физика-математика башкызы мерге-жилдиг, Кызылдың уран чүүл школазының дуржулгалыг баш-кызы Эзир-оол Ким-оолович болгаш эртемденниң кады төрзэн дунмалары Мундушкай биле Окан-оолдун ажи-төлү Достамаа Көк-ооловна Се-взэн, Сергей Окан-оолович Ооржак олар өгбезин сактып, аңаа чоргаарланып чоруурун айтып, ооң дугайында чылыг сөстөрни чугаалааннар. «Контр» деп адын эдилеп тургаш, «Кара чаңгыс кижиге мен» дээш кады төрзэннерин сатпаанынга, бистиң келир үевис дээш амы-тынын берген иремге чоргаарла-ныр мен» — деп, Сергей Окан-оолович чугаалааш, ирезинге ту-раскаал кылдыр бижээн «Мөгөөр мен» деп шүлүүн чылганнарга номчуп берген.

Тывада сурагылыг, хоочун эртем ажилдакчылары Мон-гуш Сендажиевич Байыр-оол, Ульяна Павловна Бичелдей болгаш Зоя Баировна Самдан сөс ап, репрессияның каржы-дошкун чалгынынга буруудат-тырган эртемденнер дугайында боттарының сагыш-сеткили-биле үлешкеннер. Эртемденнерниң Ким-оол Сарыг-Донгактың 2009 чылда чырыкче үнген «Барлык чурттуг эртемден» деп номун катап үндүрер дээн саналын чылганнар деткээн.

Ким-оол Көк-оолович инсти-туттуң библиотеказынга номна-рын белекке бергеш, архивинге ачазының дугайында бижээн чүүлдер көктөшкизин дамчыдып берген.

Тываның төөгүзүндө бир дугаар тыва эртемниң «хараа-чыгайының» ады салгалдан салгалче үстү бербейн дамчып, төөгүге артар дээрзи чигзиниг чок. Ооң чырык ады салгал-дарының угаанынга меңге арар.

Алдыңай соян.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

хоочун эртемденнери М.С. Байыр-оол, З.Б. Самдан.

ЭҢ-НЕ ЫНАК БАШКЫВЫС

1969-1972 чылдарда эмчи училищезинге (амгы уран чүүл училищезиниң оран-савазынга

турган) өөренип турувуста, бистиң бөлүктүн куратору турган ынак башкывыс Дина Констан-

тиновна Королева-биле ужуражып чугаалажы бээримге: «Менде бир солун фото-чурук

бар, барып көрээли» — дээш, мени бажыңчы эдертип апарган. Башкывыс ол-ла эрги ыяш бажыңчыда хевээр чурттап оор болду. Назыны дөгүп, 90 хар чоокшулай берген-даа болза, ам-даа чиик, сергек, чаңгыскурсчуларымны сактып орду.

Башкывыс фото-чурукту көргүзгөргө, ам-на танып кааптым, бодумнуң-на тырттырган чуруум болду. Ол фото-чурук мээң бодумда безин чок, а башкывыс ону камныг шыгжап чорааны кайгамчык. Чуруктуң артында 1969 чылдың ноябрь 7-ниң хүнү деп бижээн. Шынап-ла, ноябрь чыскаалының соонда тырттырган улус бис. Ында башкывыс ортузунда школачы уруу-биле турар. Ол уруу амгы үеде хемниң ол чарында кады кошкак уругларга тускайлаан уруглар садының эргелекчизи Ольга Павловна Клекова. Бо чурукта кирбээн эштеривис база бар. Эрзинден Катя Яндаа, Лиза Төмүр, Бай-Тайгадан Света Чимит-оол, Солун-кыс.

Бистиң эң-не ынак башкывыс Дина Константиновна «Уругларның аарыглары» деп эртемни башкылавышаан, бистиң дугаар бөлүктүн куратору болуп бисти уруглары-биле демей кырактап, хайгаарап турду. Черп-бо өг-бүлениң эп-найыралдык бөдүүнүн кайгаар турган бис. Өөнүң ээзи Павел Петрович дугаар школага физика башкызы болуп, улаштыр Кызылдың автооорук техникумунга башкылап чораан онза бүдүштү хүндүткелдиг кижиги.

Башкыларывыстың шуптузун сактыр болза, узун төөгү апаар. Ынчалза-даа фармакология башкызы Галина Варфоломеевна Сорокинаны канча черле сагынмас бис. Ол баз онза башкыларның бирээ болгай. Ынчанга башкыда дилеп алганым бо эрги фото чуруктан өөрлерим боттары «Шын» солуну дамчышты танып кааптар боор дээш, чорудуп ор мен.

Дадар-оол САНДАН
бөлүктүн даргазы

АК-КӨК КАРАКТЫГ ӨГБЕМ БАР

Мээң улуг өгбем, акыйым Маадыр-оол Монгушович Хураган-оол Кызылдың ийи дугаар школазының 7 класын 1949 чылда доозарга, Чадаанаже башкыладып чорудупкан. Аңаа кижизидикчи башкылап ажилдап турда, 1953 чылдың август төнчүзүндө, өөредилге чылы эгелээр мурнунда, Чыргакы школазынче башкылаары-биле чорудупкан. Чыргакы суурже чадаа кылаштап бар чорда, чүктүг машина туруптарга, аңаа олурупкан. Машинага ол суурже садыгжылаары-биле бар чыткан ийи орус уруглар-биле ол чугаалажып чорааш, оруктуң эрткенин-даа билбей четкен. Ийи ак-көк карактыг кыстар база черниң черинге орус дылды эки билер аныяк оолга таваржы бергенинге аажок өөрзөннөр.

Мария Прокопьевна Ефлампиева биле Маадыр-оол Монгушович Хураган-оол ынчаар таныжа берген. Орус дылды эки билер башкы чүгө школага эвес, а суурнуң чонунуң садыгга кээп бараан садып алырынга дузалаар хелемечизи база болу берген. Орус кыс биле тыва оол ынчап чоруй хүнден хүнге чоокшулашса-чоокшулашса, өг-бүлө болу бергеннер.

Маадыр-оолдун өг-бүлөзи чаа орус келинге хамаарылгалаары янзы-бүрү. Улуг назылыглары: «Кижиги төлү каяа-даа чоруур, эки уруг-дур, ооглум» — деп чагаан. Аныяк тенек думаларының аразында: «Сенче мээң эжимниң угбазы туралаар чүве, ону чоор сен, чер-чуртунуң уруу херек» — дээш, чаавазын хыйыртап халчып турганнар-даа бар.

Маша чуржуларының талазындан ындыг аажылаашкыннары эскергеш, бир катап төрелдериниң олурганы автобустан дүшкөш, Маадыр-оол кымның чугаазын дыңнаар эвес деп бодалдыг хая көрүнгөш, кылаштапкан. Автобус турган черинден шимчевээн, Маадыр-оол дораан Машаның соондан дүже халааш: «Чоор сен, мугулайлар-биле бир дең болур

эвес бис» — дээш, куспактаарга, та өөрүшкүнүң, та хомудалдык карак чаштары чүве, ийи чаагын дургаар чаржып баткан чаштарны ашаа аштай туткаш: «Че, улуг улус манатпас, олуруптаалы» — дээрге, ам кээп автобуске кылаштапкан. Автобуска кирип кээрге, акызын хүннеп, чаавазын хыйыртап турган тенекпейлер са кончуткан хевирлиг, карактарын чажырап болган.

Чыргакыга өг-бүлениң улуг огу Сергей 1956 чылда төрүттүнгөн. Ол Эрзин кожуунга Федералдыг айыыл чок чорук органынга үр үеде ажилдаан, ам пенсионер. Чаңгыс оолдуг Максим Сергеевич Катанов аттыг университетти юрист мергелдиг дооскан, ийи кыстыг.

1958 чылда Маадыр-оол Монгушович Минусинскиниң культура чырыдышкын училищезиниң режиссура салбырын дооскаш, Өвүр кожуунга культура килдинге даргалаары-биле көжүп четкен. Аңаа ийи дугаар огу Саша төрүттүнгөн. Александр Маадыр-оолович амгы үеде Тоора-Хем суурда сайгарлыкчы. Ол өөнүң ишти Венера Николаевна-биле 3 ажы-төлдүг. Ам кырган-ава, кырган-ача апарганнар.

Өвүрге ажилдап тургаш, партия школазын доозарга, Маадыр-оол Хураган-оолду партия шугуму-биле Эрзин кожуунче ажилдадып чорудуптар. Аңаа «Хайыраан бот» шиини орус дыл кырынга тургускаш, Караның ролун Мария Прокопьевна, Седипти Маадыр-оол Монгушович күүсеткеш, республикага бот-тывынгар улусчу театрлар мөөрейинге тиилээш, Ленинград хоорайга барып көргүзөр ааскежиктиг болганнар.

Эрзинге хеймер огу Андрей төрүттүнгөн. Ол — РФ-тиң ОБЯ-ның ТР-де Федералдыг өрт албанының 1 дугаар отрядының Таңды кожуунда 13 дугаар кезээниң начальнигиниң оралакчызы. Өөнүң ишти Айлана Хаяевна кожуун эмнелгезинде кол эмчиниң оралакчызы, дээди категорияның эмчизи. Бо өг-бүлө

үш оолдуг, улуг огу өлүг, бир кыстыг.

Эрзин кожуунга культура адырынга ажилдап турда, республикага электри шугумун калбаа-биле кирип, тудуп эгелээн. Орустаары эки кижиги боорга, Маадыр-оол Монгушовичини «Тывакоммунэргонун» Эрзин кожуунда адырынга инженер-ледип каар. Ам канчаар, партия дагып турда, күүседир апаар. Чаа мергелдиг эки шингээди алгаш, арга-дуржулгазы улгадап, сөөлүндө барып даргалай бээр.

— Ынчан Эрзин кожуунга ажилдап турган Суваң-оолдар, Бегзилер, Өртеңнер, Дамба-Хуурактарның өг-бүлелери, Эрзин кожуунга СЭКП райкомунуң даргазы Аваа Чигжитович Монгуш, Суктер Мажалаевна Содунам олар ада-иём-биле дыка эдержир, бажыңчысыка бо-ла кээр, чоок эштери турган. Оларның-биле клубта кожа олуруп алган ши көрүп олурганымы бакка-сокка сактыр кижиги чордум. Оон Ленинград чоруп турган улус. Ам билип кээримге, мөөрейге бир дугаар чер алгаш, ынаар чораан улус чораан — деп, Андрей Маадыр-оолович сактып чугаалаар кижиги.

— Мен Саян артында ырак эвес Ермаковск чурттуг мен. Дайын эгелээн, бистиң чашкы үевис ооң-биле доозулган. Опчотанып турар үе чок, ол хире бичии хиревисте фашистерге удур тулчуру дээрже ажилдаары ол дээрзин медресе биле берген бис. Хлебти артынчылардан «чогаадып» бээр, капустаны, картошканы эң чаагай чөмнөр деп көөр бис.

Дайын соонда чылдарда: «Чаа тургустунган Тыва областа кадрлар чедишпес, аңаа барып ажилдаар болза эки» деп, Урал артындан ынаар бар чыткан кижилер чугаазы дыңнааш, ырак Тываже чорупкан мен. Ынчан пассажирлер сөөртүр автобус бар эвес, чүк машиналарынга олуруптар чүве. Саян сыннарын ашкыш, Кызылга чедип кээримге, Чадаана чанында Чыргакы деп

суурже садыгжыладып чорудупкан. Орукка Максимге (Маадыр-оол) таваржы берген мен. Оон ыңай чүү болганын билер сен — деп, улуг чаавам меңээ чугаалаар кижиги.

Ачамның кады төрзөн акызы Маадыр-оол Монгушович Таңды кожуунуң Бай-Хаакка көжүп келгеш, «Тувкоммунэргонун» кожуунда адырынга удуртучулап ажилдап тургаш, аар аарааш, 1988 чылда 58 харлыында чок болган.

Маадыр-оол Монгушович Хураган-оол Ак-Туруг сумунуң Кучунгур-Артка өг-бүлениң дун огу болуп төрүттүнгөн. Чогуу фамилиязы Ховалыг турган.

Оларның ачазы Хураган-оол бухгалтер албан-дужаалга ажилдап турган боорга, чон ону «Бухгалтер Хураган-оол» дээр. Бухгалтерның адазы кара Балдыр деп кижиги аажок ааспырак кижиги дээр. Ол үндүт хавырып келген улусту «Хос-хос черлериңерге хой-өшкүден дыгып алыңар, алгы-алгы черлериңерге айт-шарыдан дыгып алыңар» — деп сөггээр орта, ону «контр» дээш шиидер часкан. «Ачам чөнүй берген кижиги-дир ийин» — деп тургаш, хостап алгаш, адын фамилия кылгаш, ат кылдыр Монгуш деп иезиниң фамилиязын адаттынып алган. Ачазы, шынап-ла, чөнзөн, бичии оолдары-биле хой-өшкү өдээ былаажып ойнап олурар апарган дээр. «Чогуу кырган-ачам дыка угаанныг, эртем-билигиги турган. Моол дылды болгаш бижикти эки билер. Ам канчаар контрлаар эвес, таарыштырып турган боор деп бодаар мен» — деп, Маадыр-оолдан бичези Бичей Монгушона чугаалаар кижиги.

Ында база ужура-ла бар. Маадыр-оол Монгушович адазының аалынга орус келин эдертип кээрге, соңгу иези арай соок уткуп алган. Кырган-ачазы ачазына бир чүве сымыранырга, ачазы тургаш: «Чаа, өгө келген кижиги аяк эриин ызырар. Шайдан кудуңар. А сен бээр кел, оол. Бир эвес шыдыраалааш, меңээ

уттуруп алыр болзуңза, кадайы хүлээп албас мен» — дээн дээр. Шыдыраа кайы хире чидиг демиселге эрткенин чугаалап шыдаас мен. Оон үезинде чугаа-соот-даа үнген, адашкыла хол тутчуп байыр чедиришке дээрзин билер мен.

Та шын, та меге. Ынчалза-даа шыдыраа бистиң өг-бүлевиске хүндүткелдиг ою турганын Хураган-оол кырган-ачамны эки билер тургандуңмазы улуг чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан бадыткаар. Ол меңээ бир катап: «Хураган-оол акым 1907 чылда төрүттүнген кижиги. Ажы-төлү чүгө оон чү харлаанынга тураскаадып, шыдыраа маргылдаазы эрттир бес силер?» — деп чөмөлөг турганын төрелдеримге ам бо хүн дамчыдай. Шыны херек төрелдер, кара Балдырны хамаанчок, Хураган-оолдун ажы-төлү, чамдыгывыс танышпас бис. Кырган-ачавыстың угл Хайымчык деп лама башкыдан үнгенин Чадаана хоорайдан Александр Монгуш 1990 чылда «Шын» солунга бижээр турган.

Бо материалды ажыглап, олук-бөлүккө хамааржыр кижилер менче чагаадан бижирин диледим. Ак-көк карактыг чаававыс бо чылын апрель 7-де 86 харлаан. Ол кончук ажилгыр чаавай 57 чыл дургунда ажилдааш, «Тылдың хоочуну», «Күш ажилдың хоочуну» хөрек демдектериниң, «Ленинниң 110 харлааны», «Тирилелгениң 50 чылы», «Тыва биле Россияның чаңгыс эп болганы болгаш Кызыл хоорайың үндөзилээнинден 100 чылы» юбилейлиг медальдарның эдилекчизи. Хураган-оолдар кайгамчык төрөлзирек оолдарны кижизиткен болгаш тыва-орус найыралдың база бир херечизи, бадыткалы болуп, Тываның кожууннарынга өг-бүлөзи-биле көжүп тудуп, чурттап турганын чер санында бодунуң дугайында чырык сактышкыннары арттырган.

Айлаң ДАРЖАА

ТӨЛЕПТИГ ТӨРЭЭННЕРИМ

Мен төлептиг деп санап чоруурум — өгбелеривис чурту Холга чаңгыс өдектен үнген аярым, угбаларым ажы-төлдери. Чурттуг бодуну оларда дам-келген ышкыш-тыр ийин.

Мен демдеглексепп турар төрээннерим чурттуг хундүткелдиг назыда, назы-хачаарышкел. Эртем-билии, амыдырал-чуртталгазы аңгы-аңгы, а мезү-бүдүжү өлөшкел. Оларым Барыин-Хемчиктин чурттуг хундүлүг чурттакчылары.

Бүдүүн ишчи, тудугжу база малчын Кинов Күжүгет. Ачамның бодундан оол дунмазы Манзырыкчы акымның оолу. Манзырыкчы акым бүгү на-зыда мал ажыл-агыйлыг, томаанныг, чүве чугаалавас ажыл-ишчи, хөй төлдүң ачазы чораан. Кинов акым аажы-чаңын, ажылчын кезээзин

ашкы шаамда Делег-Холга Саадак, а акыларымны эдерер турган мен. Менден 2-3 хар улуг. Мени аартык-чыктеп аарлар. Кинов акым-биле Адаанга эге школа соонда кырган-сугта дузалажып, кадарчылай берген Саадак акымыс ам бистиң аравыста Кинов акым бичиизинден тура-ла ачаңы бөдүүн, топтуг. Улгадып-даа эш, ол бүдүжүн салбаан. Акым ше-кер келгеш, Ак-Довуракка тудугжулап алдай берген. Амыдырал-чуртталгазы эгелзэн. Чоорту акым, чаавам "Бар-совхозтуң Хөндөлөң салбырынга ачылдай берген. Пенсия назыны эш, кодан хоюн оглунга хүлээткеш, арының мал-маганын өстүрүп, ажи-өөредип, амыдыралче үдеп, олут-ин билбес чаававыс-биле 50 ажыг ар эптиг, демниг, аас-кежиктиг чурт-тар. Чеди ажы-төлү эртем-билигилги, амыдыралдыг, онча-менди ажыл-иш-түп өзүп, мандып чоруур. Чаававыс бээрге, эки ажаап караатанын чон-ро. Бүдүштүг акым ам 80 хар чоокшу-

лап, Кызыл-Мажалыкта бичии бажыңында улуг, бичии ажы-төлүндө бүргеткен, омак-сергек чурттап чоруур. Ында-хаа аалчы бооп чеде бээримге, аажок амыраар. Шайлап орташ, чер-чурттувус, дөргүл-төреливис коптарып хөөрежир бис. Бо назыда сактышкынар саарлып турар апаар. Бүдүштүг акымга ажы-төлү, арат-чонунун аразына ам-даа хөй чыл, узун назылап чурттазын деп йөрзеп каайн.

Башкы деп адынга төлептиг дунмам Ичин Ооржак, кырган-ачам сугнуң орту-кызы Чыжыңмаа угбам, Очур честем Күжүгеттериниң уруу. Ичин дунмам бичи-зинден тура орлан-шоваа, эртем-билигге сундулуг уруг. Төөгү, тыва чогаал башкызы.

Угбам, честем хөй ажы-төлдүг, кезээ, шевер улус-ла болгай. Хөй ажы-төлүндө 3-ү дээди эртемниг, шыырак башкылар болган. Ичин башкы Саарбай күдзэм-биле эгин катчып чурттаанындан бээр 50 чыл-дар ашкан. Солун чүүл — олар ада-иезиниң хөй ажы-төлүн өстүрүп, чурттап чораан төөгүлүг бажыңыга 2 каатты немей тут-кан. Күдзэм шевер киж. Барлык суурда чаңгыс-ла ийи каат бажың ол.

Саарбай "Барлык" совхозтуң бедик мергежилдиг механизатору. Аастыга ал-дырбас, аъттыга четтирбес дээр, оюн баш-так, хөглүг чаңыг киж. Суурнуң хундүлүг, хоочун чурттакчылары. Улуг оглу Уран-оол-биле шашки, шыдыраа оюннарының удуртукчулары, нептередикчилери.

Машина-техниканың тергийн башка-рыкчызы Александр Күжүгет ачамның хей-мер оол дунмазы Мижит-Доржу акывыстың хеймер оглу. "Азаның бичеи кончуг" деп үлегер чугаа бар. Бистиң Сашавыс амы-дыралга туруштуг киж болган. Акым чааскаан хөй ажы-төлүн өстүрүп, аайлап баштап алган. Акымның бичии оолдары Бичейне, Саша алышкыларның машина-техникага сонуургалы школага өөренип тургаш-ла, одунган деп бодаар мен. Бичейне Моздок хоорайга, а Саша Абаканга экскаватор башкарыкчылары мергежилге өөренип алганнар.

Баштай Бичейне, ооң соонда Саша

ПМК-1-ге "каң аъттары" — биле кожуунуң суггарылга системазынга ак сеткилдиг, шудургу ажылдааннар. Бичейне дун-мам 70 харга чедир ажылдады. Ол ПМК-1-ниң алдарлыг ажылдакчызы, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчи-зи, соцчарыштарның тирикчизи, күш-ажылдың хоочуну. Ол ам бистиң ара-выста чок. Саша дунмазы акызындан чыда калбаан. Үениң аайы-биле Ак-Довурактың АТБ-зинге хундүлүг дышта-нылгаже үнгүжеге чедир пассажирлер сөөртүп, чолаачылап турган.

Амыдыралга, ажыл-ишке алызындан туруштуг, кызымаккай дунмам Зоя Ондар. Авам, ачамның дун, а кырган-ачам сугнуң азыраан хеймер кызы Бөлүүс угбам, Дамбыра честем Күжүгеттериниң уруу-дур ийин. Угбам, честем ажылгыр, кезээ, шевер, ажы-төлүнүң төлептиг ада-иези чорааннар.

Зоя дунмам бичиизинден тура-ла, авазының езулуг дузалакчызы, эрес-ке-жээ өскөн уруг. Өөреникчи чылдарында мээң ажы-төлүмнү карактажып, бистиң улуг уруувус ышкыш, дузалак чораан. Хөй чылдарда Ак-Довурак хоорайның ясли, уруглар садтарын эргелекчилеп, билдигил удуртуп чораан салым-чаяанныг удур-тукчу. Күдзэвис Василийниң «аъдының бажы эрте хоя берген». Зоявыс үш ажы-төлүн чааскаан эртем-билигге чедирип, амыдыралче аайлап, баштап чоруур хундүлүг, арга-сүмелиг ава, кырган-ава. Ол РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хундүлүг ажылдакчызы, Күш-ажылдың хоочуну болгаш хөй санныг хундүлүг бижиктерниң эдилекчизи. Зоя хундүлүг дыштанылга-да-даа бол, ажыл-ишчи соруун салбаан, ажылдап турар.

Артист салым-чаяанныг, арат чонга аян тудар Алдын-оол Сагды дунмам база бистиң өгбелеривистиң өдзэнден үнген. Кырган-ачавыстың дунмазы Өшкү кырган-ававыстың уйнукай оглу.

Алдын-оол дунмамның адазы Сагды акый ол үеде сайзыраңгай, шыырак, талан-тылыг, солун киж чораан. Киж үнген

дөстүг, төөгүлүг, төрзэн чурттуг болгай. Ынчангаш Сагды Күжүгет акым дугайында чашкы шаамдан сактышкыным. Ынчан мен эге школаны доозуп турган чылым. Ол чылым мээң кадым баксырап, чылым кирип турган хевирлиг. Ачамның кезек төрелдери Кара-Хөлдөн Күжүгет Бал-ган акый, Аныяк-Хемден Күжүгет Сагды акый менден бичии оол дунмам база бир төреливис оглу, оон-даа өске төрелдер Кара-Хөл, Даштыг-Хөлдөр баштап, тай-га, сыннар ажып, Абакан бажында Изиг аржаан чорупкан бис. Он хонук аъттыг-хөлдүг, кадыр-берт, малгаш-балар орукту аштап чоруур.

Сагды акый ынчан буду аскак, кол-дуктааштыг, ол хирезинде эреси кончуг, аъдындан чиик дүже халыыр. Бичии оолдарның хайгаараакчызы, дузалакчызы, деткикчизи, одаг чанының хөглүгбейи. Кежээки одаг чанынга солун чугаалар эгелээр. Бистер бичиилеп чөмөнгөш-ле, удуп каар бис. Дүштеки чөм үезинде харын ырай-бээр халыгылап дыштаныр бис.

Мен ол чайын пионер галстугум мой-нумдан дүжүрбзэн мен. Чиктигимээр-дир мен бе? Бир-ле хүн Сагды акый мени: "Дунмай, пионержи даңгырааң чугаалап көрөм че" — дзэн. Илдик чокка чугаалап бээримге: "Кандыг өөрениң?" — деп ай-тырды. Ачам: "Хундүлүг бижиктиг киж бо" — диди. "Бештерге өөренир, пионержи даңгырааңа кончуг шыңчы уруг-дур көрөм, оолдар" — дзэш, акым бажым чыттап, галстугум суйбап каарга, иштимде дыка өөрзэн мен. Акымның оруктарга ырлап чораан ырыларын сактып албаанымга, дыка хараадаар-дыр мен.

Төлептиг төрээннеримниң чамдык кезиниң дугайында кысказы-биле бижидим. Киж тайып ужим, даянып туруп-даа чорааш, чуртталгазын төлептиг чурттап эр-тер ужурлуг деп билзе эки. Аныяк-өскөнгө ада-иениң чаяап кааны чуртталгазын үнөлөп, камнап чоруурун күзээр-дир мен.

Биче-кыс КҮЖҮГЕТ.

Кызыл хоорай.

КҮРҮНЕНИҢ ХАЙГААРАЛЫНГА ӨНЧҮҢЕР БҮРҮН БОЛУР

оннуң үр кыш соонда ма-магалыг үези час бүрүнү-эрге-дужаалында саа-ан. Чамдык улуска чер-агыйы-биле кончуг чы-тыг үе. Каът бажында ачкыларның дача, огород, ажылы дээш, дыштаныр-арде чоруп каар үези. Ооң-нда шөлзэ үезинде дышта-ырак черлерге аян-чорук-ап чоруп каарлары база

лериниң чогуу ажылгап-у-биле бажыңнарже кирип, ниң чыл-чылы-биле ажылдап-ш, садып алган эт-хөреңгизин-ар чоруктуң үези — час, чай. де бажың оорунуң кедереп-ин Күрүнениң федералдыг-албан чери Тыва Республи-ИХЯ-ның албан черинден-аар хайгаарал килдизиниң-Ч ТР-да ИХЯ-ның АЧДХК) ия ажылдакчылары демдег-рар.

Чылдың эгезинден 4 ай-де чүгле Кызылга 67 бажың-ан таварылганы полиция-дакчылары демдеглзэн. бо чылдың февраль айда-ин кудумчузунга болган оор-ында квартираның даштыкы-иң дүлгүүрүн таарыштырып-ш, бажың эзлеринге 20 муң-түннүг когаралды чедирген. арал килдизиниң полиция-дакчыларының шалыпкын-ы чоруткан түннелинде 25-т каразыттырган хамаатыны-Анаа хамаарыштыр РФ-тиң-че Дүрүмүнүң 158 дугаар-ың 3-кү кезээ-биле кеземче

херзэн оттурган.

Шак-ла ыңдыг кеземче херзэ-апрель айның эгезинде база оттур-тунган. Кызылдың Паротурбинная кудумчузунуң бир бажыңыңче оор-кирген деп медээ келген. Бажың-эззиниң дыңнадышкынында чер-бажыңының веранда өрзелиниң-соңгазын адыргаш, телевизор-болгаш спутник-биле ажылдаар-антеназын оор алганы билдинген. Когаралдың түнү 41 муң рубль-болган. Бажың иштинге оорларның-арттырып каан салаа истерин ис-текчилер тодараткаш, аңаа дая-нып, ИХЯ-ның албан черинден-дашкаар хайгаарал килдизиниң-полиция ажылдакчылары ооң-мурнунда шииттирип чораан 1997-болгаш 1985 чылда төрүттүнген-хамаатыларны туткан. Каразыт-тырганнар оор чорук кылганын-өчүп бергеннер.

«Бир звес чер бажың азы каът-бажыңда квартира Тывада ИХЯ-ның албан черинден дашкаар-хайгаарал чорудар килдистиң-хайгааралында бактаап турар-болза, оор бажыңче кирип кээр-ге, «дораан дыңнадыр медээ-биле»-тускай бөлүк үнүүшкүнү кылып-оорну тудуп алыр азы чогуур-хемчеглер кылдыганын соонда, кем-херек үлгедикчизин «изии-биле»-тодарадыр барымдаа 100 хуу»-деп Кызылдың ИХЯ-ның албан-черинден дашкаар хайгаарал-килдизиниң даргазының оралакчы-зы Эрес Ондар демдеглед турар.

Сайгарылга-биле алырга, бажың оорлаар чорук колдуу-чайгы үеде, бажың эзлери чокта-эргениниң 9 шактан дүш соон-

да 3 шакка чедир болуп турар. Эзлери чок бажың бүдүн-бүрүн-артсын деп бодаар болза, тускай-камгалап тургузарын хайгаарал-килдизи сүмелеп турар. Бо шаг-да (мобильдиг телефон-биле харыл-зааже өг-бүле айда 400 рубльден-өрү акша-төгерики чарып турар-болганда) бажыңы, өнчүзү бүдүн-бүрүн болзун деп бодаар болза, айда 400 ажыг рубль-биле хайга-арал чорудар керээни чүге чарып-болбас деп.

Тывада ИХЯ-ның албан че-ринден дашкаар хайгаарал чо-рудар килдистиң кожууннарда-база салбырлары бар. Барыин-Хемчик, Би-Хем, Улуг-Хем — бо-кожууннарның иштики херектер-килдистеринде база албан черин-ден дашкаар хайгаарал чорудар-килдистиң төпчүткен хайгаарал-пультузу 24 шак иштинде ажылдап-турар.

Чурттаар оран-савазын тускай-килдиске бактаадып каан, техни-тиг камгалап тургускан квартира, бажыңче ооржу киреринден беле-ниттикпес болур. Ынчангаш чуртта-экономиктиг белең звес байдал-турда, ажыг дерин, күжүн төп тура, садып алган оран-савазының, ооң-иштинде эки чурттаарыңга байдал-тургузуп турар эт-херекселдин-онча-менди болурунун барым-даазы ону күрүнениң хайгаара-лынга тургузары. Читкенин катап-тургузарының орнунга, бар чүүлду-камгалап алганы дээр!

Виктория АЙМАА,

ТР-де ИХЯ-ның албан че-ринден дашкаар хайгаарал кил-дизиниң референтизи.

КЕЛИР ҮЕНИҢ ГРОССМЕЙСТЕРЛЕРИ

Май 15-те Чадаана хоо-райга республика чергелиг-14 хар чедир назылыг уруг-лар аразыңа хөл шыдыраа-маргылдаазы болуп эрт-кен. Аңаа республиканың-хоорай, суурларындан 26-шыдыраалаар оолдар, кыс-тары киришкен. Маргылдаа-швейцар система-биле 6-турга эрткен.

Республика чергелиг-маргылдаага найысылал Кы-зыл хоорайның аңгы-аңгы-школаларының 2-5 класстар-өөреникчилери, 12 шыырак би-чи шыдыраачылар киришкен. Олар Республиканың уруглар-га немелде өөредилге төвүнүн-шыдыраа башкызы Сергей-Ыймажапович Тюлюштуң-кижизидикчилери-дир.

Бүгү республикадан келген-бичии шыдыраачылар чараш-көштерин, аргаларын ажылгап-тургаш, ойнаан түннелинде-оолдар аразыңа 1-ги черге — 2015 чылда Россия кубогунуң-эдилекчизи, Кызылдың №3-школазының 3-кү клазының-өөреникчизи Тэмилан Чын-дыгыр, 2-ги черге — Россия-кубогунуң 2-ги шаңналының-эдилекчизи, Кызылдың №15-лицейиниң 2-ги классчызы-Артыш Монгуш, үшкүзүңге шы-дыраа маргылдаазының рес-публика чемпиону Кызылдың-№7 школазының 3-кү клас-чызы Кежик Монгуш төлептиг-болганнар.

Кыс уруглар аразыңа

1-ги черни — 2015 чылдың-Наадымының улуг улусаразы-нга шыдыраа маргылдаазының-чемпиону, Кызылдың №15-лицейиниң 5-ки клазының-өөреникчизи Белек Таргын, 2-ги черни республика чем-пиону, №15 лицейиниң 5-ки классчызы Настя Ондар, 3-кү-шаңналды Россия кубогунуң-2016 чылда эдилекчизи, Кы-зылдың №15 лицейиниң 3-кү-класының өөреникчизи Арыяа-Хоор-оол алганнар.

Бо маргылдааны бичии-оолдар аразыңа шыдыраа-маргылдаазының чемпиону-6 харлыг Аяс Монгуштуң ада-иези деткикчилеп эрттирген. Бичии Аяс удавас, май айның-төнчүзүңде, Кострома хоорай-га Россияның бирги чери дзэш-шыдыраа маргылдаазыңга-киржип чоруур. Ооң-биле кады-Республиканың уругларга не-мелде өөредилге төвүнүн сур-гуулу 6 харлыг Маргарита-Данзын база аңаа киржир.

Школачылар аразындан-салым-чаяанныгларны дилеп, хоорай, суурларга маргылдаа-ларны доктаамал чорудуп-турары эки-дир. Ооң-биле-бичиилерниң угаан-медере-лин сайырадып турар. Ке-лир үениң гроссмейстерлери-азы мастерлерин өөредип, кижизидип турар төлептиг-башкы Сергей Ыймажапович-Тюлюштуң ажылы хилис бар-баан деп болур.

Алдынай СОЯН.

Шончалай ХОВАЛЫ

• «Декей-оо» фестивалы

ХӨЙ КИРЖИКЧИЛИГ НАЦИОНАЛ ТАНЦЫНЫ ТУРГУЗАР

Тыва чоннуң национал утка-шынар-
дуу-чаңчылдарлыг, им-демдектиг
танцын тургузар сорулга-
Тываның «Саян» ансамблиниң
эзешкини-биле «Декей-оо» деп
национал танцының хевиринге
конкурс эрткен субботада
стадионнуң ногаан шөлүнге
эрткен.

конкурска киржири-биле
Тываның эң-не шылгараңгай
танцы коллективтери:
Довурактан «Онзагай», Чеди-Хөл
Уундан «Шыңгырааш», Өвүрнүң
Дагайыдан «Өлчей», Улуг-Хемниң
Аан-Арыг хоорайдан «Улуг-Хем»
Эрзин кожуундан «Өлчей-Кежик»
ансамбльдери киришкен.

конкурска ансамбль бүрүзү хөй
киржикчилиг ийи-ийи танцы-самын
күчүлгө, жюри кежигүннеринге
алгаткан. Конкурстуң жюри кежи-
ери Тываның Улустуң артизи Донгак
Уш баштаан, Аян Мандан-Хорлуу,
Ондар, Марьяна Бадыргы, Чечена
Ипит олар.

Улуг-Хем кожуундан келген танцы-сам ансамблиниң
«Игилсамы» деп танцызы.

Танцы-сам көрүлдезиниң түннелдерин
үндүрүп турар уеде конкурстуң органи-
закчылары болгаш эрткирикчилери
«Саян» ансамбльдин артистери ыры-
шоорун, танцы-самын көрүкчүлгө
бараалгаттылар. Оларның аразын-
дан «Тыва танцыны», «Сүбедейниң
сүлдезин», «Эзир-Караны», «Ырла-ла
чүрээм», «Дыңгылдай», «Аялгалыг ак-көк

Тывам» деп көргүзүлгөрин стадионда
олурганнар адыш часкап, улуг өөрүшкү-
биле хүлээп алдылар.

Конкурстуң жюри кежигүннериниң
шиитпири-биле фестивальдың Гран-
при шаңналын Шагаан-Арыгдан Алена
Донгур-оолдуң удуртканы «Улуг-Хем» ан-
самблинге тывыскан. Улуг-хемчилер моон
мурнунда «Тыва — бистиң өргээвис» деп
бот-тывынгар артисттерниң апрель айда
болган республика көрүлдезинге база
тиилекчилер болганын билир бис.

Бирги шаңналды Ак-Довурактан кел-
ген «Онзагай» ансамблинге (уран чүүл
удуртукчулары Аржаана Бар-Хуу, Юрий
Монгуш), ийиги чергениң дипломунга
Эрзинден Василаса Лакпаның удуртканы
«Өлчей-Кежик» коллективтиң самчыла-
ры төлөптиг болганнар.

Үшкү чергениң шаңналынга Өвүр ко-
жуундан Айыраа Ооржактың удуртканы
«Өлчей» болгаш Хову-Аксындан келген
«Шыңгырааш» (уран чүүл удуртукчузу
Надежда Ондар) олар төлөптиг болган-
нар.

Тыва чоннуң хөй кижик киржикчилиг на-
ционал танцызын чогадып тургузарынга
идиг болуру-биле ук фестивалды орга-
низастан эрттирген. Ынчангаш тиилекчи
болган танцы-сам ансамбльдериниң
оюн-көргүзүлгөринден үлегерлеп алыр
чүүлдер хөйүн жюри кежигүннери дем-
деглээннер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Эрзинден келген танцычыларның ойнап турары.

ЕКАТЕРИНБУРГЧЕ АЪТТАНЫПКАННАР

ай байырлалдарының
нде Ак-Довурак хоорайга
оксингиниң К-1 деп хевиринге
Республиканың 1-ги чери дээш
ылдаа болуп эрткен. Аңаа 2000-
чылдарда төрүттүнген уруглар,
1999 чылдарда элээдилер —
ту 9 команда, 80 спортчулар
аңгы деңгизлер аайы-биле күжүн
шкеннер. Маргылдааның байыр-
ажыдыышкынынга ТР-ниң Кик-
инг федерациязының даргазы,
ианың алдарлыг спорт мастери,
иң алдарлыг тренери Мерген
уш база кээп киришкен.

хүн үргүлчүлзэн чидиг демиселдин
елинде 2000-2001 чылдарда
түнген уруглар аразынга 40 килге
аар Сагды (Бай-Тайга), 45 килге
Тарый (Кызыл), 50 килге Дамырак
К (Кызыл), 55 килге Анжелика Куу-
Кызыл), 60 килге Милена Монгуш
ана) чемпионнар болганнар.

200-2001 чылдарда төрүттүнген
ар аразынга 39 килге Байын-Белек
Кей (Кызыл), 42 килге Айслан Хер-
К-Довурак), 45 килге Демир Күжүгет
овурак), 48 килге Уран-Херел Хова-
луг-Хем), 51 килге Төрөпчи Доңгак
овурак), 54 килге Ай-Хаан Дембирел
л), 57 килге Сайың Ховалыг (Кы-
элээди оолдар аразынга 60 килге
ей Иргит (Ак-Довурак), 63,5 килге

Кудай-Мерген Кунгаа (Кызыл), 67 килге
Орлан Шырап (Кызыл) чемпионнар
болганнар.

Аныак уруглар аразынга 48 килге
Буяна Хомушку (Ак-Довурак), 52 килге
Даң-Хая Дуюгбан (Улуг-Хем), 56 килге
Олча Монгуш (Кызыл) чемпионнааннар.

1998-99 чылдарда төрүттүнген оол-
дар аразынга 51 килге Буян Доңгак
(Ак-Довурак), 54 килге Азиат Чомбурук
(Кызыл), 57 килге Арандол Монгуш (Ак-
Довурак), 63,5 килге Кежик Доңгак (Кы-

зыл), 67 килге Сылдыс Монгуш (Кызыл)
чемпионнааннар.

Үстүнде ады кирген чемпионнар
Екатеринбург хоорайга май 18-тен 21-ге
чедир болуп эртер Россияның бирги чери
дээш кикбоксинг маргылдаазынга киржи-
ри-биле аъттаныпканнар. Тывавыстың
адын камгалап чоруткан чемпионнары-
выска ак орукту, чедиишкиннерни күзеп
каалыңар.

Светлана ООРЖАК.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Маргылдааның чемпионнары.

Үүлгедиг болгаш яла

АЛИМЕНТ ТӨЛЭЭРИНДЕН ОЙТАЛААН

Алимент төлээринден ойталаан херээ-
жен кижини шииткен.

Бии-Хем кожуун суду Елена Чжен-
Си деп хамаатыны РФ-тиң КК-зиниң 157
чүүлүнүң 1 кезээ-биле буруулуг деп санаан.
Туран хоорайда чурттап турар, назы чет-
пээн үш уругнуң иези Елена Чжен-Си Россия
Федерациязының Өг-бүлө кодекзиниң 80
болгаш 85 чүүлдерин езугаар уругларын
азыраар ужурлуг, ындыг турбуже ол хамааты
бодунуң ындыг хүлээлгезин күүседиринден
ойталаан.

Ону үүлгедиг деп санааш, Бии-Хем
кожуун суду уругларын азыраарыга али-
ментини Тыва Республикада доктаадып
тургускан амыдырап-чурттаарының эң биче
хемчээлиниң 1/3 кезинге дүүштүр, 2014
чылдың сентябрь 9-тан эгелеп, инфляция
барымдаалап, ай санында тыртар деп шиит-
пирни үндүрген.

Судтуң шиитпири күштүг болуп кирген
соонда Чжен-Си алимент төлээриниң бол-
гаш чыгылып келген өрени дуглаарының
талазы-биле хемчеглер албаан. Судтуң
шиитпирин күүседеди албан дээрзин аңаа
суд приставтары хөй удаа сагындырып
келген. Ынчалза-даа ол ажалга тургустунуп
албаан, акша-шалың чогуңдан назы четпээн
үш уруунуң азыралыга төлээр ужурлуг өрези
ол улам немешкен — 44264 рубль четкен.
Мынчага чедир ажал-агыга кирип, ажалдап
алган акшазы-биле уругларын азыраарының
дугайында ол безин бодавайн келген.

Ындыг чорукту суд кеземче херээн
үүлгеткен деп санаан болгаш Чжен-Сини
алды ай дургузунда эдип чазар ажалдарга
шииткен, ооң аңаа ажалдап алган акшазының
10 хуузуң күрүне орулгазы кылдыр тыртар.

Александр ГУБАНОВ,

Бии-Хем кожуунуң прокурору.

«ЧАГЛАК» БОЛГАНЫ ДЭЭШ...БИР МИЛЛИОН

Тываның саң-хөө-бюджет хайгаарал
албанының удуртукчузунуң оралакчы-
зынга хамаарыштыр оттурган кеземче
херээн республика прокуратуразы бады-
лааш, судче кириген.

Республика прокурорунуң бадылааны
буруудаткан түннелде Тыва Республиканың
саң-хөө-бюджет хайгаарал албанының
удуртукчузунуң оралакчызы Эдуард Чаш-
оолду РФ-тиң КК-зиниң 290 чүүлүнүң 5
кезээниң «в» пунктузу-биле (улуг хемчээл-
диг хээли алганы дээш), 174.1 чүүлүнүң 1
кезээ-биле (херек үүлгеткеш, тыпкан акша-
хөреңгини «агартып» бергени дээш) буруулуг
деп санаан.

Истелгениң тодаратканы болза, Чаш-оол
«Абакан СтройРесурс» КХН-ниң директо-
рунга акша бээр болза тудуг талазы-биле
керээ чарарын хандыраарын, а ол ышкаш
ооң удуртуп турары албанның талазындан
хыналданы кошкадырын саналдаан. Ал-
бан-дужаалдыг ол удуртукчу Алдан-Маа-
дыр — Манчүрек аразының автомобиль
оруун септээр ажилдарга ажык аукционга
киржирин директорга сүмелзэн. Ол ышкаш
бюджет акша-хөреңгизин канчаар ажыглап
турарына, чер шимчээшкннериниң үезинде
автомобиль оруктарына болган уржуктарны
чайладыры-биле кылдыганы ажилдарның
хемчээлинге болгаш шынарына хыналда-
ны ол организацияга чорутпазын ол аазаап
турган.

Ооң соонда ол тудуг фирмазы аукционга
ойнап алган болгаш 7,3 млн. рубль өртектиг
керээни чарып алган. Организацияның
директору Чаш-оолдуң саналы-биле
чөлшээрешкеш, аңаа 1 млн. рубльди дам-
чыдып берген.

Алган акшазы-биле ол удуртукчу автомо-
биль садып алган.

Ол үүлгедиг дээш кандыг хемчег
хүлээдирин суд шиитпирлээр.

Олча КАЛДАР-ООЛ,

Тыва Республиканың прокуратура-
зының коррупцияга удур демисел талазы-
биле хоойлужудулганы сагып турарына
хайгаарал килдизиниң улуг прокурору.

Байыр чедиришкени

Дөрт ажы-төлдүн төлөптүгү ада-иези Сонам Борис Дамчаан-оолович, Сонам Клавдия Хертековна бо хүннерде 60 харлаан байырлалы-биле байыр чедирип, өөрүшкүнүн сестерин илередип тур бис.

Алдан арттың, алдын хүннүң бедииндиве
Авам, ачам ам бо хүнде үнүп келди,
Азырал каан ажы-төлү, уйнуктары
Аас белээ, байыр сөңгөп мөгөйдивис!
Амыдырал аар-чиигин эгин кожа
Ажып эртип чору силер, авай, ачай,
Силерлерге чалбарбастың аргазы чок,
Силерлерге чоргаарланмас аргавыс чок.
«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» дигири дөг,
Чоннуң, өөрлүг чоргаар чурттап чору силер.
Торгалыгга чурттаандан бээр үе шуушкан,
Топтуң, оожум аажы-чаңның ада-ие
Ажы-төлүн шуптузун аа доруктургаш,
Амыдырал агымынче үдөп киирген.
Амыр-дыш чок, эрес-кежээ ада-ие
Аас-кежик ала-чайгаар кээп чорзун!
Ам-даа бистиң аравыска оруп алгаш,
Айтыкчы бооп, үлөгөр бооп артар силер!

Уруглары, күдээлери, оглу,
кенни, уйнуктары.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур.
Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузун баштай
төлөп алып. Өртээ Новосибирск хоорайны.
20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная кудумчу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190004490

Телевирлиг
үндөзине парлаан.

Продается «Кызылская нефтебаза».
тел.: 8-906-999-80-08.

Профессионал өөредилгениң

«ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинатының автошколазы
«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чыылдазын
чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны
чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула
чүүл — чолаачылар эргениң шынзылгасы не-
гетинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент
биледиң көргүс) — 1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредириниң биле
чыылда доктаамал чоруп турар:

-«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ»
категорияларның чолаачылары;

-айыылдыг чүктөр сөөртүр чолаачыларны
(ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле
орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң техмини-
муму;

-бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажы-

ровказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чо-
руу дээш харысалгалыг кижилерге ыяп өөренир
өрт-техниктиң минимум талазы-биле кыска хуусаа-
лыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң
графикин өскерттир арга бар, өөренип турар киж
бүрүзүңе онзагай кичээлге.

Айтырыг салыр телефоннар: (39422) 2-71-37,
2-90-09, 89607781555, Полевая кудумчу, 120.

Долгаңар, келиңер, автошколаның дуржулга-
лыг башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг
болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң
Өөредилге адырыңа хайгаарал албаны тывысқан.
Телевирлиг үндөзине парлаан.

МАЙ 22-де ЧАЛАП ТУР БИС!

Күрүне Думазының VII чыыжыңга
кандидаттар соңгулдаларының тала-
зы-биле Ниити-россияның баш удур
бадылаашкыннарының чаңгыс аай хүнүн
«Чаңгыс демниг Россия» 2016 чылдың
май 22-де бир дугаар эрттирер.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!
Хүндүлүг кызылчылар!

«Чаңгыс демниг Россия» федерал-
дыг болгаш регион даңзызын тургузар-
да, партияның иштинге кандидаттарның
«шилилгезин» соңгулдалар бүдүүзүндө
чорударының аргазын ажылап турар кара
чаңгыс партия болур. Бо чылын май 22-де
Күрүне Думазының VII чыыжыңга кандидат-
тар соңгулдаларының талазы-биле Ниити-
россияның баш удур бадылаашкыннарының
чаңгыс аай хүнүн эрттирер бис.

Февраль 15-тен Тывага 7 кандидат
бүрүткеткен, бот-боттарын шылгашкан,
соңгукчулар-биле ужурашкан, ынчангаш
кандидаттарның кайызы төлөптүгү дээрзин
боттарыңар шиитпирлээр силер. Ындыг
байдал-биле бистиң республиканың моон
соңгааргы хөгжүлдизинге бодуңар көскү
салдарны чедирип болур силер.

«Чаңгыс демниг Россияның» баш удур
партийжи бадылаашкыннарының соңгулда
участоктарыңа май 22-де кээп, хамааты
идепкейжи турушту бистиң чаңгыс чер-
чурттугларыңыс көргүзеринге идегеп турар
бис. Бодуңарның бүрүткеткен чериңерге
бадылап болур силер.

Саналга участоктарының болгаш
бадылаарының чурумунуң дугайында ме-
дээни 8(39422) 2-37-07 азы 3-38-75 деп изиг
шугум телефоннарыңдан билип ап болур.

Ол ышкаш дыңнадыгы PG.ER.RU деп
сайтыдан азы «Чаңгыс демниг Россияның»
тус черлерде күүсекчи комитеттеринден
база ап болур.

Май 22-де силерни соңгулда участка-
рыңа манап тур бис!

Хүндүткел-биле,

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының
регион салбырының секретары, оргкоми-
тет даргазы Каң-оол ДАВАА.

Бадылаашкыннарының чаңгыс аай
хүнүндө, май 22-де, 8 шактан 20 шакка
чедир Тыва Республикага 37 саналга учас-
токтары ажылдаар, аңаа регионнуң ба-
дылаар эргелиг кандыг-даа чурттакчызы
кээп болур.

СПУТНИКОВОЕ цифровое, эфирное ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс,
Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕНЕТ
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на Калинин
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
ул. Новоселов, дом № 18, ТД «Кежик»,
Тел. 8-983-518-9548 "Спутниковое телевидение"

Только у нас
Обменная на
от триколор
за 3999 руб

С 25 мая 2016 г. продолжается продажа
имущества МУП «КЫЗЫЛСКОЕ АВТОТРАН-
СПОРТНОЕ ПРЕДПРИЯТИЕ №1» посредство
публичного предложения, начатая 10.12.2015 г.
на основании решения собрания кредиторов от
08.04.2016 г. Необходимую информацию полу-
чить по адресу: 667000, г. Кызыл, ул. Кочетова, 35
офис 414, тел. 79235512545

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию сельского поселения сумон Бай-Талский
Бай-Тайгинского кожууна Республики Тыва поступило заявление
от гражданки РФ Наажан Сай-Суу Борбак-ооловны о пред-
ставлении в аренду земельного участка из земель населенных
пунктов с кадастровым номером «17:01: 0000000 : 114 располо-
женного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун,
Бай-Тал, ул. Монгулек, д. 95 а, вид разрешенного использования
(назначения): для индивидуального жилищного строительства,
общей площадью 1500 кв.м.

В рамках действующего законодательства администрация
сельского поселения сумон Бай-Талский Бай-Тайгинского кожуу
Республики Тыва, в течение 30 дней со дня опубликования данно
информации принимает письменные возражения по данному
заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кожуун,
с. Бай-Тал, улица Мира, д. 14.

Специалист администрации сельского поселения сумон
Бай-Талский Доос З.Д.

Администрация сумона Кызыл-Арыг Тандинского кожууна
Республики Тыва поступило заявление от гражданина Дортуу
оол Дмитрий Дайынчиевича о предоставлении земельного
участка в аренду сроком на 20 (двадцать) лет, в соответствии с
ст. 39.18 Земельного кодекса Российской Федерации сообщает
возможности предоставления земельного участка в собственность
за плату, из категории земель — земли населенных пунктов, рас-
положенного по адресу: Республики Тыва, Тандинский район, с.
Кызыл-Арыг, ул. Мира, д. 9, разрешенным использованием — для
индивидуального жилищного строительства, с общей площадью
2390 кв.м. с кадастровым номером 17:10:0602001:456.

Граждане, заинтересованные в предоставлении земельного
участка, в течении 30 дней со дня опубликования и размещения
данного извещения праве подать заявление о намерении учас-
твовать в аукционе по продаже земельного участка по адресу
Республики Тыва, Тандинский район, село Кызыл-Арыг, ул.
Школьная, д.28 а. с 09 ч.00 мин. До 13 ч.00 мин., с 14 ч. 00 мин.
до 18 ч.00 мин. ежедневно (исключение: выходные и праздничные
дни) в течение тридцати дней со дня опубликования настоящего
извещения.

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның Куравтоинспек-
циязының удуртулгазы, хоочуннар чөвүлели болгаш хуу
составы КАИ-ОШАЧКИ албанының хоочуну, милицияның
халажылгада полковниги

Виктор Захарович ОЩЕКОВТУН

67 харлап чорааш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажы-
далын төрөл болгаш чоок кижилеринге илергейлеп тур.

Ол негелделиг удуртукчуңуң болгаш сагыш чован-
гыр дагдыныкчының дугайында сактыышкын бистиң
чүрөктеривиске кезээде артар.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
түр күүседип турар
Н.С. ЭРГЕП.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.
Тираж 4713. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа факты-
лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.